

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477) «16/17»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.3.32>

Юрій Приходько*

СОЦІОЛОГІЧНІ ТА СТАТИСТИЧНІ ОЦІНКИ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ

Анотація: *Стаття розкриває становлення та розквіт панцино-фільваркового господарства у Речі Посполитій, яка є не тільки місцевою, але й загальноєвропейською. Особливе місце у роботі приділене соціальним і статистичним оцінкам, на підставі яких можна зробити висновки про те, що селянство в Україні, як частині Польщі–Речі Посполитої у XVI–XVII ст. хоча й поділялося на кметів, загородників, халупників тощо, але було повністю закріпачене та було втягнуте у фільварково-панщинну систему та змушено було відробляти панщину, яка з часом тільки збільшувалася.*

Ключові слова: *Річ Посполита, королівщини, панське господарство, чини, фільварок*

Метою роботи є дослідити історію піднесення українських земель у складі Польщі–Великого князівства Литовського–Речі Посполитої у XVI – першій половині XVII ст., проникнути у суть історичних процесів, що відбувалися у минулому цих земель, усвідомити їх об'єктивний характер, взаємозв'язок, взаємозалежність, а також закономірності суспільного розвитку та ставиться завдання:

- дослідити особливості соціальної системи України у складі Речі Посполитої;
- проаналізувати засади економічного розвитку України у складі Речі Посполитої у фільварково-панщинному, торговельному тощо напрямках.

Хронологічні межі роботи вибрані не випадково, тому що XVI – перша половина XVII ст. – є періодом небувало до того розквіту польської економіки та культури, «золотого віку» епохи останніх Ягеллонів і «срібного віку» перших представників династії Ваза у контексті піднесення всієї європейської цивілізації.

Польські дослідники М. Тимковський, Я. Кеневич та Е. Хольцер зазначають, що Річ Посполита існує, коли існує самосвідомість, яка має спосіб знайти матеріальні засоби для свого вираження¹. Польща–Річ Посполита у XVI – першій половині XVII ст. постає країною заможних людей, де правова та майнова диференціація не викликала пауперизації. Шляхта того часу активно використовувала принципи господарської калькуляції та вела рахунки. Як пише історик Дмитро Вирський, якщо переходити до конкретних замальовок річпосполитського

---

* Приходько Юрій Олександрович – асистент Національного медичного університету імені О. Богомольця (м. Київ); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2937-7026>; e-mail: yu_pryhodko@ukr.net

¹ Тимковський М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. Москва, 2004. С. 153.

досвіду України, то почнемо тривіально – з природних умов та економічного базису². Андрій Блануца зазначає, що у тогочасному суспільстві з ієрархічною системою влади, торжеством політико-правових і ціннісних принципів васалітету та корпоративності, системно значущу роль відігравали велике землеволодіння привілейованих соціальних верств (протилежним його полюсом поставало дрібне селянське землекористування), а також пов'язані з цією сферою публічно-правові та соціально-економічні відносини³.

Специфікою розвитку Правобережної України слід вважати і те, що тут нараховувалося всього кілька десятків магнатських родів, яким «традиційно» належала майже вся повнота майнових і політичних прав, хоч на законодавчому рівні у тогочасних суспільних реаліях вони були політично хиткими. На період інкорпорації регіону до Російської імперії та перші роки потому їм, а також Римо-Католицькій церкві належало від 4 до 6 млн. десятин землі з близько 3 млн. душ кріпаків. Зокрема, на Київщині найзаможнішими значилися графи Браницькі, Брацлавщині та Поділлі – Потоцькі, на Волині – Чарторийські. Вони володіли сотнями сіл і містечок. Мало в чому їм поступалися Сангушки, Ржевуські, Оссолінські, Жевуські та деякі інші. Не сприяв розвитку господарства і той факт, що більшість населених пунктів перебувало у безпосередній залежності магнатів і заможної шляхти⁴.

Стосовно Брацлавського воєводства у першій половині XVII ст. зафіксовано 891 поселення, з них шляхетськими були 858 поселень, королівськими – 31, церковними – 2 поселення⁵.

На прикладі Подільського воєводства Польща–Речі Посполитої Віталій Михайловський показує, що місце «під подільським сонцем» здобувалося завдяки протекції можливо-владців на королівському дворі, вдалим родинними зв'язками, насамперед одруженням із місцевими шляхтянками, та особистій вдачі і сприятливим умовам для її виявлення. Власне, сенат у XVI ст. є місцем, звідки стартують приголомшливі кар'єри нових можливо-владців, які в останній третині XVI ст. та у наступному XVII ст. стають магнатами. Це, передусім, Замойські, Собеські, Жулкевські, Оссолінські, Потоцькі й ін. Прикметною виявилася поява нових родин, для яких Поділля стало тим краєм, завдяки якому слава роду піднялася на найвищі щаблі. Насамперед, Лянцкоронські, Потоцькі та Влодки⁶.

У «вимірах економіки» Річ Посполита – це перший державний лад на українських землях, який функціонував в умовах ранньомодерного «феодалного капіталізму»⁷. Станом на 1647 р. самочуття шляхти та церковної верхівки у тих українських воєводствах, що невдовзі стануть ареною війни та зоною козацьких інтересів (Брацлавському, Волинському, Київському та Чернігівському), можна кваліфікувати як «сповнене оптимізму»⁸.

² *Вирський Д.* Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Київ, 2019. С. 17.

³ *Блануца А.* Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. С. 352.

⁴ *Вирський Д.* Початок сучасності... С. 26.

⁵ *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2008. С. 195–196.

⁶ *Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. Київ, 2012. С. 301.

⁷ *Гуржій О., Ресніт О., Шапошникова Н.* Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ, 2018. С. 124–125.

⁸ *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ, 2012. С. 373.

Шляхетське законодавство Речі Посполитої завершило процес оформлення кріпосного права. Поміщик мав право не тільки розшукувати біглого селянина, але й продавати, закладати, дарувати селянина без землі, відриваючи від родини. Самоврядування, яким користувалися селяни, на цей час втратило значення. Ліквідація солтисів у XVI ст. нанесло йому завершальний удар. Кріпосне селянство підлягало патримоніальній юрисдикції своїх поміщиків. Поміщик мав право накладати на селянина тілесні покарання, пов'язані навіть зі смертною карою. Селяни у королівщинах також були кріпаками, але розміри повинностей нормувалися спеціальними інвентарями. Королівські селяни були зобов'язані надавати постій солдатам. Королівщини були двох видів: староства, тобто маєтки віддані у пожиттєве володіння тому або іншому феодалові, який називався старостою, і так звані столові маєтки. У першому випадку селяни несли повинність на користь старости. Доходи від столових (палацових) маєтків йшли на користь короля, якими керував він через своїх адміністраторів. Королівські селяни були підсудні старостам або адміністраторам⁹.

Треба зазначити, як на це вказує Микола Крикун, що більшою мірою, ніж на Заході, історія Центральної, Східної і Південно-Східної Європи зумовлювалася процесами, які проходили на селі. Відтоді протягом кількох століть аграрному розвитку Європи був властивий дуалізм: на Заході сільське господарство поступово звільнялося від феодальних пут, на Сході ж склалися й укорінилися основи аграрного ладу, яким притаманне було посилення феодально-кріпосницьких відносин. Глибинні причини цього дуалізму зародилися задовго до XVI ст. – у часи розвинутого феодалізму. Країни на схід від Ельби у XVI – першій половині XVII ст. в соціально-економічному відношенні можуть бути типологічно поділені на декілька значних регіонів – на підставі урахування тенденції переваги феодально-кріпосницького господарювання. Українські землі разом з Польщею, Східною Німеччиною, Білоруссю та південною Прибалтикою в основному можна віднести до «класичного» регіону, де загалом запанувало панське господарство, яке ґрунтувалося на експлуатації селян¹⁰.

Селянські господарства розділялися на господарства кметів і господарства загородників, відтак значення останніх зростає. Зустрічаються випадки подрібнення господарств кметів на декілька загородничих. Процес розшарування сільського населення відбувався на основі різниці в характері повинностей на користь пана. Поряд із загородниками, які наділені землею, з'являються загородники, які мали тільки городи, – в подальшому названі халупниками. Поряд з безземельними загородниками були інші категорії безземельних: комірники, батраки та батрачки, які працювали не тільки у фільварках, а й у кметів. Кмети володіли землею в якості спадкового володіння на основі вічних привілеїв, якими були локаційні документи, хоча і не були повними володарі оброблюваних ними земель. Продовжували існувати села на німецькому праві, де єдиною формою повинності були грошовий і натуральний чинш, рівно як були і села, де повинності та панщина обслуговували виробництво, яке було орієнтовано не на збут, а на задоволення власних потреб поміщика. В економічній історії Польщі нового часу найбільш важливими були ті зміни, які відбулися в аграрному ладі з часів колонізації на німецькому праві, коли основою організації великої земельної власності стало чиншеве господарство. У XVI ст. основою аграрно-

---

⁹ Рутковский Я. Экономическая история Польши. Москва, 1953. С. 119.

¹⁰ Крикун М. Восходства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 143.

го ладу стає панщинний фільварок¹¹. Власне фільваркові поля не займали й половини всієї орної землі, але разом з полями фільваркових селян, які знаходилися у вельми сильній залежності від фільварку, вони за своїми розмірами значно перевищували поля чиншевих селян.

Наталія Яковенко зазначає, що у регіонах стабільного густого заселення, де бракувало вільних земель уже в XV ст. (як, наприклад, у Галичині чи Холмщині), селяни на зламі XV–XVI ст. стали фактично безправним станом. Запровадження підданського примусу прискорювалося тут і в зв'язку з виникненням фільварків – панських господарських дворів, де руками селян оброблялася земля, вирощувалося збіжжя й вигодовувалася худоба на продаж. Потреби фільваркового господарювання вимагали робочих рук, тож грошові й продуктові данини усе ширше доповнювалися панщиною – обов'язковими відробітками на панському лані¹².

Під фільварком у цей час розумілося землеробське та скотарське панське господарство, в якому підприємець сам не працював фізично, а обмежувався тим, що керував чужою працею. Окрім землеробського та скотарського господарства у межах фільварку могли існувати: лугове господарство, городництво, бджільництво, рибальство, лісове господарство, млинарство, пивоваріння тощо. Фільваркові господарства являли собою переважно великі землеробські господарства, які володіли по крайній мірі двома–трьома ланами орної землі та були більшими ніж господарства селян. Однак фільварки, які належали приходським священникам, солтисам, міщанам, а на початку і поміщикам, могли включати в себе лише один лан орної землі, тобто не досягали розмірів великого селянського господарства.

Зернова продукція фільварків, як правило, призначалася для збуту. Однак, існували фільварки, продукція яких йшла винятково на задоволення внутрішніх потреб магнатського дому, гарнізону, замку, монастиря. Соціальна структура фільварку була вже в ті часи доволі складною: постійні наймані працівники, тимчасові наймані працівники та кріпаки. Постійний керівний персонал фільварку вербувався з вільних людей, часто навіть з шляхти, зате самі робітники були здебільшого кріпаками, хоч і мали доволі значну свободу переміщення. Якщо пан не жив постійно у даних володіннях, він міг особисто контролювати процес через своїх ревізорів, яких він посилав у «ключі», або на чолі «ключа» ставився економ (керуючий), в обов'язок якого входило складати план господарства та забезпечувати його виконання, або інколи на чолі фільварку ставився так званий «урядник». Частіше фільварковим господарством нижчий службовець, так званий «фактор», або «двірник». До керівного персоналу маємо ще додати ще ключниць і господарок, які очолювали у фільварку «жіноче господарство». Серед постійних робітників більше всього було дівчат, які ходили за коровами, готували їжу для челяді. У великій кількості представлені пастухи, в яких навіть була спеціалізація.

Зате батраків, зайнятих у полі та відповідальних за робочий інвентар, у фільварках було порівняно мало. Загальна кількість постійних службовців у різних фільварках була різною. У королівських фільварках на Червоній Русі на фільварок у середньому приходилося 5,5 чоловіків.

---

¹¹ Рутковский Я. Экономическая история Польши. Москва, 1953. С. 120–125.

¹² Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. С. 165.

Поміщик зобов'язувався постійним робітникам надавати приміщення, зобов'язаний платити їм гроші, годувати, надавати їм судове кришування в межах місцевих звичаїв. Робота на полі виконувалася передусім кріпаками, кметами та загородниками, які проживали в тих селах, де були фільварки або у сусідніх з ними. Кмети виконували на фільварку ті роботи, які виконувалися за допомогою робочої худоби. Загородники несли пішу панщину. Панівним видом повинності була панщина¹³. Вона виражалася в обов'язку селянина працювати визначену кількість днів на тиждень або на рік, при тому двір міг вільно, без всіляких обмежень, вимагати тих робіт, які були необхідні фільварку на даний момент. І якщо у давні часи відробітки обмежувалися кількома днями на рік, співпадаючи з косовицею чи жнивими, то з кінця XV ст. селяни вже працювали по одному дню щотижня від кожного двору, а зсередины XVI ст. повсюдною стає дводенна, а інколи й триденна панщина¹⁴.

Проблема розквіту панщино-фільваркового господарства у Польщі є не тільки польською, але й загальноєвропейською. Приблизно такі ж зміни відбулися у той час в аграрному ладі сусідніх з Польщею країн – у північно-східній Німеччині та Данії, в Чехії, Угорщині, прибалтійських країнах. Зате в країнах західної Європи у цей же час продовжував зберігатися чиншевий лад, причому феодальні відносини все більше втрачали своє значення. Проблема виникнення подібного дуалізму в аграрному ладі Європи в кінці середніх віків може бути вирішена тільки на підставі порівняльного методу на основі вивчення загальноєвропейського розвитку. Було два головних фактори: можливість легкого збуту продукції сільського господарства, передусім збіжжя та відповідно до цього процес закріпачення селян. Для виникнення панщинного фільварку обов'язковою була наявність другого зі згаданих факторів. Закріпачення селян дозволяло зменшити основний капітал, необхідний для створення фільварку, рівно як і обіговий капітал, необхідний для ведення господарства. Для створення фільварку не треба навіть купляти землю – її можна було відібрати у селянина, якщо її і купляли, то по цінах незрівнянно низьких. Тим більше, що на перших порах панщинна система давала більше доходів ніж чиншева.

Помилковим можна вважати твердження деяких вчених, які надають велике значення факту, що селяни не могли витримати конкуренцію через більш високий рівень сільгосптехніки. Шляхта, у більшості, тільки починала займатися сільським господарством і часто була змушена в господарській галузі вчитися у селян. Кріпаки виконували роботи за допомогою тієї ж худоби і тими ж знаряддями, що і на своїх землях, де вони працювали, як правило, більш продуктивно. Держава могла зупинити процес розвитку фільваркового господарства на самому його початку. Але, як відомо, економічну політику Польщі все більше стали визначати інтереси великих землевласників, внаслідок чого держава не тільки не обмежувала, а й сприяла цьому процесу.¹⁵

Основна ідея польської аграрної політики того періоду полягала в тому, щоб надати землевласникам повну свободу в їхній організаційно-господарській діяльності в межах їх володінь. Встановлення кріпосного стану селян, який полягав у низці правових обмежень

---

¹³ Рутковский Я. Экономическая история Польши... С. 128-130.

¹⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... С. 165.

¹⁵ Рутковский Я. Экономическая история Польши... С. 132-135.

у галузі особистої свободи, прав на землю, юрисдикції, було вираженням аграрної політики.

З різних боків кріпосного права один, а саме, позбавлення селян заступництва королівських судів у тому випадку, якщо кривдником виступав пан, – мало для аграрного ладу найбільше значення. Закону, який би забороняв селянам звертатися у королівські суди зі скаргами на своїх панів, не існувало, однак практично з 1518 р. завдяки декільком рішенням, які отримали значення судових прецедентів, Сигізмунд I відмовився від права розглядати скарги кріпосних селян на їх панів. Всі попередні угоди між поміщиками та селянами, угоди, якими твердо і «навіки» фіксувалися, у першу чергу, розміри селянських володінь і повинностей, тепер ставали дуже слабкою перешкодою для поміщиків, оскільки ці угоди не були підкріплені силою та авторитетом королівського суду. Супротив селян, яких підтримувало тільки усвідомлення законності їхніх прав, лише на короткий термін гальмувало процес росту фільварків. Захоплення селянських земель, які призначалися під фільварки, та обкладання селян все більш високою панщиною не зустрічало в цей період з боку селян ефективного супротиву. Щоб позбавити селян можливості вирватися з лещат нового аграрного ладу, селян, у силу законів кінця XV – початку XVI ст., прикріпили до землі. Цього вимагали інтереси землевласників, оскільки протягом всього XVI ст. на східних окраїнах держави малися ще вельми великі простори, не втягнуті до сфери великого помістя, слабо заселені та здатні тому легко та з більшою для місцевих землевласників вигодою вмістити велику кількість людей, що бігли із західних областей Польщі.

Виробничі відносини на Україні зазнали помітних змін у напрямі збільшення питомої ваги панського господарства у середині XVI ст. і в такому варіанті стали панівними у першій половині XVII ст.¹⁶

Таким чином, селянство у Польщі–Речі Посполитій XVI–XVII ст. хоча і поділялося на кметів, загородників, халупників тощо, але було повністю закріпачене та було втягнуте у фільварково–панщинну систему та змушене будо відробляти панщину, яка з часом тільки збільшувалася.

Микола Крикун вказує на те, що XVI – перша половина XVII ст. – переломний період в історії Європи, головним змістом якого було протиборство двох основних тенденцій соціально–економічного розвитку. У найрозвиненіших країнах західної частини континенту зароджувалися й утверджувалися капіталістичні відносини, що визначали характер еволюції регіонів, розташованих на захід від Ельби (Лаби). Країни на схід від Ельби відчували вплив цих змін, але їх суспільства були не підготовлені до буржуазної перебудови. Тут феодальний лад виявився більш життєздатним, зміцнив свої позиції, а означений період став початковим етапом епохи пізнього феодалізму¹⁷.

XVI – початок XVII ст. були сприятливими у розвитку економіки Речі Посполитої, але неінноваційна модель розвитку фільваркового господарювання, слабкий розвиток міст і скорочення торговельних маршрутів через Річ Посполиту закладали на майбутнє погіршення економічної ситуації у польській державі. Проявом суспільної стагнації виявилася шляхетська ідеологія сарматизму. Економічне піднесення Речі Посполитої у XVI ст. безу-

---

¹⁶ Крикун М. Восходства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 143.

¹⁷ Ibidem.

мовно посприяло бурхливому розвитку суспільства, політичної системи, економіки, культури і мистецтв. Навіть призупинення економічного росту в XVII ст. не призвело до перегляду основ соціальної політики, що надалі призвело до бурхливих змін на теренах України та й всієї Речі Посполитої.

Yurii Prykhodko

Sociological and Statistical Assessments of Economic Relations in Early Modern Ukraine

Abstract: The article reveals the formation and flourishing of serfdom in the Polish-Lithuanian Commonwealth, which is not only local but also European. Approximately the same changes took place at that time in the agrarian system of the countries neighbouring Poland - in north-eastern Germany and Denmark, in the Czech Republic, Hungary, the Baltic countries. But in the countries of Western Europe at the same time continued to maintain the rent system, and feudal relations increasingly lost their significance. The problem of the emergence of such dualism in the agrarian system of Europe in the late Middle Ages can be solved only on the basis of a comparative method based on the study of European development. There were two main factors: the possibility of easy marketing of agricultural products, especially grain and, accordingly, the process of enslavement of peasants. The presence of the second of these factors was necessary for the emergence of serfdom. The enslavement of the peasants made it possible to reduce the fixed capital required for the establishment of the filwark, as well as the working capital required for the management of the farm.

A special place in the work is given to social and statistical assessments, on the basis of which we can conclude that the peasantry in Ukraine as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the XVI-XVII centuries. Although it was divided into 'kmets', 'zagorodniks' and 'khalupniks' etc., it was completely enslaved and involved in the filwark-serfdom system and was forced to work serfdom, which only increased over time.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzecz Pospolita), kingdoms, lordly economy, chinsh, filwark